

А.Граціозі*

ГОЛОД У СРСР 1931–1933 рр. ТА УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР: ЧИ МОЖЛИВА НОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ?

Автор, ґрунтуючись на публікаціях останніх років, робить спробу дати нову інтерпретацію голоду 1931–1933 рр. у СРСР та голодомору в Україні. Дискусія із цього приводу сприятиме руйнації муру, який досі роз'єднує українських, російських та західних дослідників голодомору і їхніх колег, які вивчають європейське ХХ століття, століття, що його достоту неможливо зрозуміти поза цими подіями. На запитання, чи можна вважати український голодомор геноцидом, дається позитивна відповідь, із тим, однак, зауваженням, що голод не був викликаний росіянами, які також від нього страждали. Очевидно, Сталін вирішив скористатися з голоду аби дати урок селянам і Україні загалом. Унаслідок свідомих політичних рішень голод переріс у голодомор, а це дозволяє вживати термін “геноцид”.

Рано чи пізно радянський народ посадить Вас на лаву підсудних як зрадника й соціалізму, і революції, головного шкідника, істинного ворога народу, **організатора голоду...**(виділення моє – А.Г.)
Ф.Раскольников (із листа до Сталіна, 17 серпня 1939 р.)¹.

Між кінцем 1932 р. та літом 1933 р. голод відібрав у Радянському Союзі приблизно в сім разів більше життів, ніж під час великого терору 1937–1938 рр. Він розпочався 1931 р. і згодом спалахнув у різних частинах СРСР, сягнувши кульмінації на зламі 1932–1933 рр. Це була головна подія передвоєнної радянської історії. Із приблизно п'ятьма мільйонами жертв (я не рахую сотні тисяч, можливо понад мільйон, уже на цей час загиблих у Казахстані та в інших регіонах країни від 1931 р., а також 1–2 млн. жертв у 1921–1922 рр. та 1946–1947 рр.) це був найбільш жорстокий голод у радянській історії, подія, що залишила свій відбиток у десятиліттях. Голод вплинув і на країни розселення іммігрантів із Російської імперії та СРСР, а його політичне й історичне значення дається взнаки ще й понині. Повторне відкриття та інтерпретація голоду в 1987–1988 рр. відіграло в Україні вирішальну роль у дискусіях між прихильниками демократизації й захисниками комуністичної ідеології. Відтак тема **голодомору** (нове слово, створене для визначення масового знищення населення за допомогою голоду) опинилася в епіцентрі політичних і культурних дискусій, стала складовою процесу державного й національного будівництва.

Однак до 1986 р., коли Роберт Конквест опублікував свої “Жнива скорботи”², історики фактично ігнорували цю виняткову подію. Річ не в тому, що не було доступної документації (це я зрозумів, читаючи доповіді дипломатів Б.Муссоліні). Завдяки масовим переміщенням населення у ХХ ст., примусовим чи з інших причин міграціям, наслідки яких були добре задокументовані (дипломатичні донесення, туристичні звіти, спогади свідків і жертв) промовистого матеріалу було більш, ніж достатньо³.

Вражає те, наскільки мало ми знали⁴. У найліпшому випадку історики (Н.Ясний і А.Ноув) таки говорили про “штучно влаштований голод”, проте тлумачили це як одиничний випадок і майже ігнорували національний аспект. Згодом М.Левін проаналізував процеси, що спричинили голод⁵. У гіршому випадку голод ставав нагодою для безперспективної дискусії, під час якої сам факт його

*Граціозі Андреа – професор новітньої історії Неаполітанського університету “Федеріко II”, Італія.

існування піддавався сумніву. У СРСР, де історики навіть після 1956 р. могли говорити тільки про “труднощі з продовольчим забезпеченням”, саме слово “голод” було під забороною. В Україні його вперше офіційно вжив Щербицький у промові з нагоди 70-річчя УРСР у грудні 1987 р.

Ось чому праця Р.Конквеста (результат проекту Українського наукового інституту Гарвардського університету, одним із директорів якого був Джеймс Мейс) мала особливе значення: вона змусила істориків звернутися до базової проблеми, наголосивши на зв'язку між голодом і національним питанням, а також належним чином відокремити голод у Казахстані. Таким чином, можна стверджувати, що історіографія випадків голоду в СРСР 1920-х–1940-х рр. і голодомору починається із цієї книжки (хоча й інші автори, такі, як С.Максудов чи Ж.Медведев, не легковажили цих подій)⁶. Те саме можна сказати й про полеміку, спричинену цією книжкою. Завдяки своєму рівню, який значно перевищує все, дотепер написане про голодомор, вона переросла в позитивне явище, яке може розглядатися як частина процесу пізнання надзвичайного загальнолюдського й інтелектуального вимірів цих подій. Цей процес був (і досі є) надзвичайно болючим, оскільки відбувається **після того**, як події одержали історичну оцінку й уже існує певна “колективна пам'ять” без радянських голодувань. А це, у свою чергу, є наслідком вдалої спроби приховування й замовчування з боку Радянського Союзу й однією з ключових рис Європи ХХ ст. (я маю на увазі логіку, згідно з якою історики беззастережно стають на бік “переможців”). Тож будь яка згадка про голод, яким означена історія СРСР 1920–1947 рр. тягне за собою (так було в минулому, і так є тепер) повну ревізію усталених уявлень.

1991 р. відбулася архівна й історіографічна революція. Вона дала змогу акумулювати нові знання й спричинила якісні зміни в полеміці, що, у свою чергу, призвело до поляризації історичних поглядів. Справжня науковість і моральний імператив, що витікають із усвідомлення глибини трагедії голодомору, стимулювали як архівознавство, так і історіографію й змусили ці дві наукові галузі переосмислити та дещо схематизувати свої позиції. Таким чином, можна з відчуттям задоволення підсумувати, що протягом кількох років висновки Р.Конквеста були інтегровані й дещо розвинуті. Це все дає підстави для оптимізму.

Позиції сторін дискусії можна окреслити наступним чином (я цитую з листа молодого й здібного українського історика). Із одного боку, є люди, яких ми можемо позначити стороною А – вони підтримують тезу про геноцид і вбачають у голоді штучно організоване явище для: 1) розорення селян і/або 2) зміни (знищення) суспільного ладу української нації, який стояв на заваді перетворенню СРСР у деспотичну імперію. Із іншого боку, є сторона Б, яка, навіть визнаючи злочинність політики Сталіна, вважає за потрібне вивчати голод як “комплексний феномен”, в якому велику роль відіграло багато факторів (від геополітичної ситуації до спроб модернізації), а також наміри й рішення Москви.

Я думаю, що на сьогодні ми маємо достатньо засновків для нової, більш прийнятної, гіпотези, де буде враховано як загальну картину СРСР, так і безсумнівне значення національного питання⁷. Це можна зробити шляхом залучення якісних праць українських, російських та західних учених, у такий спосіб руйнуючи мур, що й досі роз'єднує їхні зусилля.

Далі я спробую окреслити обрис подібної інтерпретації, ґрунтованої на дослідженнях таких визначних учених, як В.Данилов, Д.Пеннер, В.Кондрашин, Р.Девіс, С.Віткрофт, Н.Івницький, С.Кульчицький, Дж.Мейс, Т.Мартін, Ф.Мессе, Ж.Валлін, Ю.Шаповал, В.Васильєв⁸, а також О.Хлевнюк, чиї праці про Сталіна та його оточення, хоча й не зосереджені на голоді, дали змогу поставити його в правильний політичний контекст.

Я сподіваюся не лише на поглиблення інтерпретації “Великого голоду” (узагальнююча назва серії голодувань 1931–1933 рр.), але й на стимулювання дискусії, що сприятиме руйнації муру, який ізолює дослідників голодомору від їхніх колег, які вивчають європейське ХХ століття, століття, що його достоту неможливо зрозуміти поза цими подіями.

Аби викласти нову інтерпретацію, слід спочатку визначити об’єкт дослідження. Як уже має бути зрозуміло, ми фактично маємо справу (з огляду на загальну ситуацію в СРСР) з **голодуваннями 1931–1933 рр.**, що зазвичай мали спільні причини й походження, але склалися з принаймні двох відмінних та особливих явищ: казахського голоду з епідеміями 1931–1933 рр. та **українсько-кубанського голодомору** кінця 1932 – початку 1933 рр. (Кубань входила до складу РРФСР, але була заселена переважно українцями).

Солізія між цими двома національними трагедіями й загальною ситуацією, яка їх спричинила, викликала багато непорозумінь. Це, приміром, якби дослідники нацизму сплутали нацистські репресії загалом із такими особливими, як винищення радянських військовополонених, або поляків, чи ромів, не кажучи вже про голокост, виняткове явище, яке не можна тлумачити як аспект чи елемент нацистських злочинів у загальному значенні, але яке, тим не менше, безумовно є їх частиною. Нацистські репресії загалом, а також подібні виняткові трагедії мають бути вивчені як частина цілого (якими, по суті, вони і є), а також самі по собі, у своїх взаємозв’язках.

Тож у випадку із СРСР слід розрізняти як загальне явище, так і його республіканські чи регіональні прояви. Однак більшість (А) дослідників говорять про **голодомор**, водночас інші (Б) мислять на загальносоюзному рівні. Проте й одні, і інші мають рацію.

Другий крок полягає в ще одному розмежуванні. Ми маємо розвести “природний” голод 1931–1932 рр. (звичайно, він теж був прямим, хоча й небажаним, наслідком рішень 1928–1929 рр.) і голод, який почався у вересні 1932 р. й набув таких жахливих масштабів, зокрема, унаслідок прийнятих рішень (події в Казахстані належали до зовсім іншої моделі, тож я лише принагідно посилятимуся на них)⁹.

Третій крок, що його ми маємо зробити – це сполучення позитивного добробку обох (А і Б) сторін.

Представники сторони А мають рацію, скеровуючи увагу на національне питання. Будь-який дослідник СРСР має усвідомлювати його значення, як це збагнули Ленін і Сталін (перший вирішив не називати нову державу “Росією”, а другий, хоча попервах і був проти такого вибору, пізніше не скасував його). Також слід усвідомлювати український пріоритет у цій ділянці. Україна після 1917 р. відігравала роль, що до цього належала Польщі. Наприкінці 1919 р. Ленін почав рух у бік **коренізації**¹⁰, яка до того часу була вимогою крайніх націоналістів, і маючи на увазі поразку українських більшовиків 1919 р.¹¹ Сталін наприкінці 1932 р., із причини української кризи, надав коренізації нового витку. І Ленін, і Сталін цілком справедливо вважали, що в Україні (принаймні до 1933 р.) національне питання було питанням селянським. Проте уявлення представників сторони А про те, що “голод” (зокрема загальносоюзний) був організований (“спланований”) із метою розв’язання української національної і/або селянської проблеми видається помилковим.

Представники сторони Б подають детальну та цінну реконструкцію причин і ширшого змісту голоду на загальносоюзному рівні й мають, таким чином, можливість обгрунтовано критикувати занадто просту версію сторони А. Утім, видається, що вони не в змозі збагнути й надати належного значення національному факторові, тобто перейти від загальносоюзного до республіканського рівня. Представники сторони Б також нездатні зрозуміти, що Сталін, навіть якщо він і

не ініціював чогось свідомо, завжди був не від того, аби використати принагідні події у своїх цілях, надаючи їм цілком нового повороту (тут очевидна паралель із убивством Кірова, що його Сталін, цілком імовірно, не організовував, але поза сумнівом “творчо” використав).

Таким чином, можна скористатися з корисної інформації (Б) для розкриття загальносоюзної кризи, однак, маючи на увазі, що на цьому рівні Сталін у певний момент вирішив **використати** голод для того, щоби зламати селянський опір колективізації. Із певних причин, цей опір був сильнішим у неросійських районах, де події незабаром набули своєї, особливої, динаміки. Реконструюючи її, ми зможемо розкрити таємницю, що огортає події 1932–1933 рр. від самого їх початку, таємницю, що, як видається, не була такою для більшовицького керівництва (на це натякає лист Раскольникова).

Протягом 1931–1933 рр. сотні тисяч людей померли в СРСР від голоду. Однак у кожному із зернових регіонів Радянського Союзу – у Казахстані, Україні, на Північному Кавказі та в Поволжі – ситуація була різною. Якщо не враховувати Західного Сибіру, ці регіони були найбільш важливими зерновими центрами країни, а після 1927 р. конфлікт між містом і селом тут був сильнішим. У Казахстані, починаючи з 1918–1919 рр., війна між режимом і селянами та кочовиками була особливо брутальною через наявність там потужного національного та/або релігійного елементів, а в Поволжі – завдяки традиціям російського селянства, а також через присутність німецьких колоністів.

Окрім Казахстану, причини явища були подібні: руйнівні політичні й економічні наслідки розкуркулення (де-факто керований державою погром селянської еліти); примусова колективізація, що підштовхнула селян до знищення більшої частини свого реманенту¹²; неефективність колгоспів; часті та надмірні хвилі реквізицій, спричинені кризою, яка охопила країну внаслідок гіперіндустріалізації, неконтрольованої урбанізації та зростаючого зовнішнього боргу, що його можна було відшкодувати лише експортом сировини; опір селян, які називали все це “другим кріпацтвом”, і відмовлялися працювати на систему, бо не приймали її та були виснажені голодом; і, нарешті, несприятливі погодні умови 1932 р. Таким чином, голод, що почав уражати деякі місцевості вже 1931 р. (а казахи в цей час уже масово помирали) та охопив цілі регіони по весні 1932 р., видається незапланованим наслідком політики, зумовленої комуністичною ідеологією, що прямувала до знищення товарного й приватного виробництва. Грунтуючись на результатах політики воєнного комунізму 1920–1921 рр. це неважко було передбачити. Однак якщо проаналізувати витoki голоду та передосінні події 1932 р. на загальносоюзному рівні, твердження, що голод був свідомою акцією (як це обстоюють прибічники гіпотези про голод як знаряддя подолання селянського опору чи спланованого Москвою (іноді маючи на увазі Росію) антиукраїнського геноциду) видається сумнівним.

Інтенсивність, перебіг і наслідки голоду, що їх дозволяють проаналізувати нові дослідження та документи, суттєво **відрізнялися** в різних регіонах і республіках. Із 6–7 млн. жертв (демографи частину смертей, раніше приписуваних 1932–1933 рр., тепер приписують 1930–1931 рр.), 3,5–3,8 млн. осіб померли в Україні, 1,3–1,5 млн. – у Казахстані (знищивши 33–38% казахів та 8–9% європейців), та декілька сотень тисяч на Північному Кавказі й у меншій мірі на Поволжі, де голод найбільш жорстоко вдарив по області, що межує з Автономною республікою німців Поволжя¹³.

Якщо врахувати річний рівень смертності на тисячу душ населення в **сільській місцевості** та порівняти 1926 р. до 100, побачимо, що 1933 р. він підстрибує до 188,1 по всій країні, 138,2 – у РРФСР (до складу якої тоді ще входили Казахстан і Північний Кавказ), та 367,7 (**майже втричі більше!**) в Україні.

Тут середня тривалість життя впала з 42,9 років для чоловіків і 46,3 – для жінок (1926 р.) до, відповідно, 7,3 та 10,9 в 1933 р. (вона була 13,6 і 36,3 в 1941 р.). 1932 р. в Україні народилося 782 тис. та 470 тис. – у 1933 р., проти 1 млн. 153 тис. на рік у 1926–1929 рр.¹⁴ За цими цифрами – особлива динаміка голоду, що в значній мірі є прямим наслідком рішень Москви.

В Україні, як і в інших місцевостях, навесні 1932 р. чиновники, сільські вчителі та республіканські лідери неодноразово свідчили про початок і поширення голоду та масового сільського переселення¹⁵. Сталін, переконаний українською компартією, яка попросила знизити плани поставок, визнав на початку липня, що такі вимоги є доречними, принаймні в найбільш важких областях, і що таке вирішення питання є справедливим. Однак ці знижки були дуже незначними, оскільки, як незабаром проголосив Молотов, “навіть якщо ми сьогодні зіткнемося, особливо в хлібородних районах, із привидом голоду... плани мають бути виконані будь-якою ціною”¹⁶. До цього висновку підштовхнула необхідність запобігти повторенню весняних міських продовольчих бунтів та страйків, а також забезпечити сплату німецького боргу між кінцем року та початком 1933 р.

Однак ще в червні, задовго до того, як українські націоналісти почали про це думати, Сталін розробив те, що Т.Мартін назвав “національним тлумаченням” голоду¹⁷. Він звинуватив республіканських лідерів і переклав на них усю відповідальність за ситуацію, хоча вони й не мали змоги їй протидіяти. Між червнем та серпнем, після конференції української компартії, яка, по суті, виступила проти лінії Москви, та ґрунтуючись на доповідях ОДПУ, що звинувачували місцевих комуністів у націоналізмі, Сталін виступив із новим аналізом ситуації та її причин¹⁸.

Можливо, тут відіграло роль і те, що, напевне, було останнім офіційно задокументованим розходженням зі Сталіним на засіданні політбюро. 2 серпня 1932 р. хтось, вірогідно Г.Петровський (голова українського ЦВК), протестував проти проекту Сталіна, який 7 серпня мав стати драконівським законом проти розкрадання селянами державної власності¹⁹. Незабаром, 11 серпня, попри нещодавнє підписання польсько-радянського пакту про ненапад²⁰, у дуже важливому листі до Кагановича Сталін писав, що Україна тоді була “головною проблемою” (курсив Сталіна – А.Г.), що республіканська компартія, сама республіка й навіть органи держбезпеки переповнені націоналістичними агентами та польськими шпигунами й що була реальна небезпека “втратити Україну”, яка натомість має бути перетворена на більшовицьку фортецю²¹.

Таке тлумачення, розроблене на основі українського досвіду, із часом було поширене на козаків, означених як вороги режиму ще з 1919 р., коли по них вдарили розкозачуванням²², німців Поволжя та, хоча й менш виражено, білорусів. Таким чином, криза підштовхнула Сталіна застосувати його вже добре розроблену модель превентивних, класово зумовлених, колективних репресій (піком яких було розкуркулювання) щодо низки національних і соціально-національних груп, які, на його думку, становили загрозу режимові. Як довели подальші події, головними в його думках залишалися Україна та українці.

Коли, як і слід було чекати, плани поставок виявилися незадовільними по всіх хлібородних районах, Сталін для виправлення ситуації відіслав до України, Північного Кавказу та Поволжя Молотова, Кагановича й Постишева. Отже, рішення скористатися з голоду, штучно його підсиливши, щоби дати урок селянам, які відмовлялися від нового кріпацтва²³, було ухвалене восени, коли криза, спричинена першим п’ятирічним планом, сягнула піку й наклала на себе руки дружина Сталіна. Покарання було трагічно простим: той, хто не працює, себто не сприймає колгоспної системи, не їсть. На це Сталін натякнув у відомому листі до М.Шолохова (1933 р.). Донські “вельмишановні хлібороби” (яких Шолохов береться захищати), – писав Сталін, – ведуть “таємну війну проти радянської влади, війну,

в якій вони використовують голод як зброю”²⁴. Так, ставлячи все з ніг на голову, Сталін фактично оголошував свою “голодну війну”.

Найбільш вражені голодом райони не отримували жодної допомоги до весни 1933 р. (донські селяни отримали децицію лише в травні). Ба більше, у той час, як Литвинов на міжнародній арені офіційно заперечував існування голоду, держава “несамовито боролася” (за словами Кагановича) за виконання цими районами планів поставок!

Селянське питання, саме по собі досить складне, підсилене національним елементом, становило досить реальну загрозу для режиму. Згадаймо, що Сталін недаремно об’єднав ці два питання у своїх творах із націоналізму, і що керівництво СРСР бачило підтвердження цього в соціальних та національних бунтах в українському селі 1919 р. (бунти повторилися, хоча й у меншій мірі, на початку 1930-х рр.)²⁵. Урок був жорстоким, а застосування голоду – безжальним. Згідно з демографічними даними, смертність в Україні залежала від місця мешкання (місто чи село), а не від національності, адже люди, які проживали в сільській місцевості, страждали без огляду на етнічне походження. Проте не забуваймо – села залишалися переважно українськими, тоді як міста (попри проваджену урбанізацію з українізацією) здебільшого зберегли свій іноетнічний характер (росіяни, євреї, поляки)²⁶. Отже, весь удар було спрямовано проти села, яке в Україні становило хребет нації.

Той факт, що саме “національне тлумачення” відіграло свою роль під час прийняття рішення про застосування голоду в Україні й на Кубані (з частковим включенням земель донських козаків), підтверджується вжитими заходами. Ці рішення відрізнялися від постанов, ухвалених на всесоюзному рівні.

18 листопада український ЦК, що його Молотов і Каганович повністю собі підпорядкували, наказав селянам повернути ті жалюгідні зернові запаси, які вони отримали як компенсацію за працю. Це рішення (можна уявити, що означала його реалізація!) відкрило шлях для репресій проти місцевих чиновників, які допомагали голодуючим селянським родинам, роздаючи їм зерно. Сотні таких чиновників були звинувачені в “популізмі”, заарештовані й розстріляні. Між тим в Україні та на Кубані держава вдалася до натуральних штрафів, щоби вилучити в селян м’ясо та картоплю – захід, що не поширювався на Волзький район, де (за винятком Автономної республіки німців Поволжя) Постишев не так жорстко повівся з місцевими кадрами (проте це не зменшило смертності від голоду). Деякі райони Північного Кавказу та України, де опір колективізації був найсильнішим, зазнали ще більшого покарання: усі товари, навіть несільськогосподарські, було вилучено з крамниць, а мешканці окремих районів депортовані.

Таким чином, голод набув значно більших форм та розмірів, ніж якщо б усе відбувалося природним шляхом. Він був менш інтенсивним як за силою, так і охопленою територією, ніж голод 1921–1922 рр. (урожай 1932 р., хоча й досить низький, був усе ж вищим за врожай 1945 р., коли до масових смертей, зумовлених голодом, не дійшло), тим не менше він спричинив у три – чотири рази більше жертв саме через політичні рішення, спрямовані на порятунок режиму від кризи, до якої призвела його ж політика, та закріплення перемоги “великого перелому”, початого чотирма роками раніше.

Від усвідомлення того, що в Україні та на Кубані селянське питання також було й національним питанням, прийшло бажання “розв’язати” їх одночасно, а разом і позбутися національних еліт, підозрюваних, як ми знаємо, у симпатіях до селянства.

14–15 грудня політбюро ухвалило дві таємні постанови, що саме в українському випадку звели нанівець генеральну лінію в національній політиці, затверджену 1923 р. Згідно з ними, коренізація, як її було проваджено в Україні

та на Кубані, не вгамувала націоналістичних почуттів, ба більше – сприяла їм, плекаючи ворогів із партквитком у кишені. Селяни не були одноосібними винуватцями кризи, а розділили відповідальність із українськими політичними та культурними верствами.

Керуючись новими установками, програми українізації в РРФСР були згорнуті. Декілька мільйонів українців, які через проросійські встановлені кордони середини 1920-х рр. мешкали в РРФСР, втратили, таким чином, ті освітні, видавничі та самоврядні права, що з них користали інші національності. За переписом 1937 р. лише 3 млн. громадян РРФСР визначили себе українцями проти 7 млн. 800 тис. у 1926 р. (частку цього зменшення спричинило підвищення до республіканського статусу Казахстану, досі – автономії в складі РРФСР).

Кількома днями потому, 19 грудня, подібні, але менш суворі заходи, вдарили по Білорусі, де – як і в Україні – селянське й національне питання здебільшого збігалися і яка з цієї причини становила певні проблеми під час громадянської війни, хоча й не в таких масштабах, як Україна. Тут також, на початку березня, партія була звинувачена в потуранні націоналізму, а партійні кадри й національна інтелігенція зазнали репресій за цей злочин. Таким чином, це підтверджує суттєву різницю в національних підходах, що були набагато толерантніші на сході та півночі, аніж на заході²⁷.

Увечері 20 грудня українське політбюро з подачі Кагановича поставило перед собою нові завдання щодо ревізії зерна. Через дев'ять днів воно проголосило, що передумовою виконання плану є виявлення та конфіскація “сімейних запасів”²⁸. 22 січня 1933 р., невдовзі після прибуття нового уповноваженого Москви в Україні Постишева (в супроводі сотень партійних керівників), Сталін і Молотов наказали ОДПУ запобігти від’їздові селян із України та Кубані в пошуках їжі. ЦК та уряд “переконані, – писали вони, – що такий від’їзд, як і торішній, було організовано ворогами радянської влади, соціалістами-революціонерами та польськими агентами, з метою агітувати, використовуючи селян, проти колгоспів і радянської влади загалом у північних районах СРСР. Торік партійні, радянські органи та міліція вчасно не викрили цієї контрреволюційної змови... Повторення помилки цього року неприпустиме”²⁹. Уже наступного місяця 220 000 людей, переважно голодних селян у пошуках харчів, потрапили під арешт. Із них 190 000 були відіслані назад до своїх сіл помирати з голоду.

Значно краще, хоча й недостатньо, забезпечені³⁰ українські міста були оточені антиселянськими заставами, тоді як села – полишені голодувати. Секретар української компартії Косіор писав 15 березня до Москви: “незадовільний хід посівних робіт у багатьох районах показує, що голод досі **не навчив розсудливості** багатьох колгоспників” (виділення моє – А.Г.)³¹. Це підтверджує припущення про використання голоду проти селян із “виховною” метою.

Ці заходи супроводжувалися антиукраїнським терором, що вже мав декотрі з ознак, притаманних масовим репресіям 1937–1938 рр. Так (із самогубствами лідерів республіки (Скрипник) та письменників (Хвильовий), а також репресіями проти тисяч місцевих кадрів) завершився націонал-комуністичний експеримент, породжений громадянською війною.

Уживання терміну **голодомор** видається виправданим і необхідним для висвітлення відмінностей між загальносоюзним явищем 1931–1933 рр. та голодом в Україні після літа 1932 р. Попри їх беззаперечний зв’язок, вони насправді є відмінними.

Те ж саме стосується й наслідків голоду – вони водночас подібні й відмінні. Щодо СРСР, то використання голоду допомогло подолати опір селян³²; гарантувало перемогу диктатора, навколо якого почав формуватися культ, заснований на страху; відчинило двері терору 1937–1938 рр.; позначило якісну зміну в тій брех-

ні, що супроводжувала радянський режим від самого його початку; дозволило через упокорення найважливішої республіки перетворити радянську федерацію на **де-факто** деспотичну імперію; залишило страшну спадщину в безлічі сімей через заборону самої згадки про голод і насадження гасла про те, що “жити стало веселіше” (приміром, Горбачов втратив тоді трьох дядьків по батьковій лінії). А в Україні та Казахстані голод сягнув навіть глибше. У Казахстані були серйозно ушкоджені самі структури традиційного суспільства, а в Україні – як тіло, так і верхівка національного організму, що, у свою чергу, значно вповільнило та деформувало процес національного будівництва. На мою думку, тільки цим, порівняно з подіями 1914–1922 рр., можна пояснити слабку присутність українського національного руху під час великої кризи 1941–1945 рр. (не дивно, що Галичина, яка 1933 р. не була частиною СРСР, становила особливий виняток).

За кількістю жертв голод у різних районах СРСР 1931–1933 рр. стоїть у ряду явищ, що їх у рамках європейської історії можна прирівняти лише до нацистських злочинів. А перебіг подій в Україні та на Північному Кавказі, їх зв'язок як зі сталінським тлумаченням кризи, так і з політичними настановами, що з цього випливали, представляють у новому світлі питання природи режиму.

Чи був український голод геноцидом? Очевидно, слід відповісти **ні**, якщо прийняти тезу, що метою приховуваного режимом (чи Росією, що, утім, виглядає неправдоподібно) голоду було знищити український народ. Так само ні, якщо зважати на обмежене визначення геноциду як спланованої волі до знищення всіх представників релігійної чи етнічної групи (у цьому випадку тільки голокост можна вважати геноцидом).

1948 р. ООН точніше окреслила поняття “геноцид”, указавши в переліку актів геноциду поряд із “убивством представників спільноти та завданням їм серйозної фізичної чи розумової шкоди” ще й **“навмисне створення представникам спільноти таких умов життя, що мають на меті повне чи часткове фізичне знищення”** (виділення моє – А.Г.). Рафаель Лемкін, автор терміна, зазначав, що, “говорячи взагалі, геноцид не обов'язково має означати негайне знищення нації... Він призначений швидше для визначення координованого плану різноманітних дій, спрямованих на знищення найважливіших засад життя національних груп...”³³.

Тож із цього погляду відповідь на наше питання про те, чи був український голод геноцидом, **не може не бути позитивною**. На користь цього говорить суттєва різниця між рівнями смертності в різних республіках; мільйони українських жертв (у т. ч. на Кубані), мільйони українців, насильницьки зросійщених після грудня 1932 р., а також безліч селян, яких спіткала аналогічна доля коли вони, попри міліцейські застави на дорогах, усе ж дісталися до РРФСР. Ми маємо справу з втратою приблизно 20–30% етнічного українського населення. Ці втрати були викликані суб'єктивною волею, рішенням використати голод в антиукраїнському напрямку, ґрунтуючись на “національному тлумаченні”, розробленому Сталіним у другій половині 1932 р. Без такого рішення смертей було б принаймні менше, ніж у 1921–1922 рр. Нарешті до всього викладеного вище слід додати винищення значної частини української політичної й культурної еліти – від сільських учителів до національних лідерів.

Таким чином, між кінцем 1932 р. та літом 1933 р. Сталін та режим, що його він уособлював (не Росія, і не росіяни, які також страждали від голоду, хоча й у меншому масштабі) свідомо здійснював антиукраїнську політику, тобто заходи, спрямовані на подолання опору селян, метою яких було масове винищення та геноцид у зазначеному вище тлумаченні цього терміна³⁴. Цей геноцид, фізичні та психологічні шрами від якого видно й понині, був результатом голоду, що не був спеціально спричинений, але який був навмисне скерований до такої мети щойно він виник як побічний результат політики режиму (здається, навіть жажливіша

казахська трагедія була “лише” небажаним, хоча й передбачуваним, наслідком деномадизації³⁵. Він вписується в рамки сталінської політики покарання голодом і терором тих національних і етносоціальних груп, які на його думку (чи насправді) були потенційно небезпечними для режиму³⁶. Однак, як показують кількісні дані, масштаб покарань і терору сягнув в Україні, із зазначених мною причин, надзвичайних розмірів, перерісши в якісно відмінне явище. Із цієї перспективи зв'язок між голодомором та іншими репресіями 1932–1933 рр. до певної міри нагадує зв'язок між нацистськими репресіями й голокостом. Однак голодомор відрізняється від голокосту. Він не був націлений на знищення цілої нації, він не вбивав людей прямо, він був теоретично й політично (раціонально?³⁷), а не етнічно чи расово зумовлений. Із цього погляду голокост – виняткове явище, оскільки він є найчистішим геноцидом, який тільки можна уявити. Тож він належить до іншої категорії, водночас репрезентуючи верхівку піраміди, щаблі якої представлені іншими трагедіями й до вершини якої наближається голодомор.

Якщо це правда (а я вважаю, що саме так і є), ця стверджувальна відповідь має великі моральні та інтелектуальні наслідки для нашого уявлення й інтерпретації європейського ХХ століття. Я вже згадував деякі із цих наслідків в інших місцях, після обговорення проблем, пов'язаних із безпосереднім та довготривалим впливом “Великого голоду” на історію Радянського Союзу³⁸, і хочу зараз нагадати деякі з них.

Як сучасні знання про сутність голодомору впливають на наші судження (у першу чергу як людських істот і істориків) про радянську систему й перше покоління її лідерів, а також функціонерів, які виконували їхні рішення, і, звичайно, тих сміливців, які відмовилися брати участь у державній політиці й були за це покарані?

У світлі подій 1932–1933 рр. чи не скидається ця система, принаймні в цей період розвитку, на керовану лихим деспотом брутальну й примітивну державу, аніж на більш сучасний тоталітаризм, ідеологічно націлений на підкорення та видозміну свідомості своїх підлеглих?

Чи можна стверджувати, що якщо в основі розробленої Сталінінм радянської системи був такий злочин, то її крах якимось чином пов'язаний із цим початковим гріхом? Гріхом, що десятиліттями приховувався й не визнавався? У такому разі “Великий голод” ставав значною перешкодою для оновлення системи, яка не могла говорити правду про своє минуле й була знесена цією правдою. Знищена з допомогою людей, що хотіли реформувати її та зробити гуманнішою й уже почали робити це, зводячи рахунки з минулим. Аж тут виявилось, що такі рахунки неможливо ані звести, ані повністю сплатити³⁹.

Таким чином, ми підходимо до надзвичайно цікавого питання тоталітаризму, категорії, яка мені не подобається через складність пояснення еволюції, що є незаперечною у випадку з СРСР. Буркгардт писав, що “державна, від початку заснована на прокльонах пригноблених, із часом прямує до встановлення певних законів і цивілізованого життя, оскільки справедливі й цивілізовані люди поволі здобувають над нею контроль”⁴⁰. Якби мирний період тривав достатньо довго, то чи перемогла б така еволюція, навіть якщо історія держави позначена геноцидом? У такому випадку історія СРСР була б не тільки вражаючою моральною притчею (якою вона насправді і є), а й, у ширшому значенні, провісником надії.

¹ Олег Хлевнюк і Марк Крамер прокоментували й поліпшили цей текст, висновки та помилки в якому належать лише мені – А.Г.

Раскольников, відомий командуючий часів громадянської війни, служив повпредом СРСР у Болгарії з 1934 по 1938 рр. Відкритий лист до Сталіна був опублікований у “Новой России” (Париж) 1 жовтня 1939 р., через три місяці після його смерті в Німці. Докладніше про обставини появи листа див.: Реабилитация: как это было, февраль 1956 – начало 80-х годов. – Москва, 2003. – С. 420–453.

² *Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine.* – New York, 1986 (укр. вид.: *Конквест Р. Жнива скорботи.* – К., 1993. – Ред.).

³ *Graziosi A.* Lettres de Char'kov. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934 // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1989. – 1–2; *Id.* Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–1933. – Torino, 1991; Commission on the Ukrainian Famine. Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933. Report to Congress. Appendix. – Washington, 1988; *Luciuk L.Y., Kordan B.S.* The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–33. – Kingston, 1988; *Zlepko D.* Der ukrainische Hunger-Holocaust. – Sonnenbühl, 1988 (кепське видання – А.Г.); *Kravchenko V.* I Chose Freedom. – New York, 1946; Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror. The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. – Vol. 2. – The Great Famine in Ukraine in 1932–1933. – Detroit, 1955; *Dolot M.* Execution by Hunger. – New York, 1985. У середині 1960-х рр. Д. Далримпл розглянула всі наявні джерела в: *The Soviet Famine of 1932–1934 // Soviet Studies.* – 1964. – V. 3; 1965. – V. 4. Бібліографія голодомору є в Інтернеті: Голодомор 1932–1933 рр. Матеріали до бібліографії (<http://www.arhives.gov.ua/sections/famine/>).

⁴ Це стосується не лише голоду 1932–1933 рр. Однією з причин цього був авторитет Е. Карра, який у своєму багатотомному творі з історії радянської Росії 1917–1929 рр. голодомор 1921–1922 рр. присвятив лише декілька сторінок, не проаналізувавши ані долі селян, ані національного підтексту (а цей голод був центральним для радянського досвіду та подальшого розвитку). Ми знали дуже мало й про голод 1946–1947 рр., дарма, що Хрущов у своїх мемуарах 1970 р. відвів йому центральну роль (див.: *Воспоминания – время, люди, власть: В 4-х тт.* – Москва, 1999); *Зима В.Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – Москва, 1996; *Веселова О.М., Марочко В.Л., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – К., 2000. Нещодавно К. Беркгоф дослідив організоване німцями в Києві 1941–1942 рр. голодування в: *Berkhoff K.* Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, 2004.

⁵ *Jasny N.* The Socialized Agriculture of the USSR. – Stanford, 1949; *Nove A.* An Economic History of the USSR. – London, 1969 (3 ed. – 1992); *Lewin M.* “Taking grain: Soviet Policies of Agricultural Procurements Before the War” (1974), *Id.* The Making of the Soviet System. – New York, 1985.

⁶ *Mace J.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, 1983; *Максудов С. (Бабёнышев)* Потери населения СССР. – Бенсон, 1989; *Medvedev Zh.* Soviet Agriculture. – New York, 1987 (голоду присвячено главу, проте автор недогледів його національних аспектів). Див. також: *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton, 1985.

⁷ 1996 р. я намагався зробити це, але зараз бачу, що це вийшло неадекватно: *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1918–1933.* – Cambridge, 1996.

⁸ Трагедия советской деревни. – Т. 3. (1930–1933 гг.). – Москва, 2001; *The Stalin–Kaganovich Correspondence, 1931–1936.* – New Haven, 2003 (Москва, 2001); *Davies R.W., Wheatcroft S.G.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–33. – New York, 2004; *Івницький Н.А.* Коллективизация и раскулачивание. – Москва, 1996; *Его же* Репрессивная политика советской власти в деревне, 1928–1933. – Москва, 2000; *Кондрашин В., Пеннер Д.* Голод 1932–1933 в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара, Пенза, 2002; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. – К., 1993; Коллективизация і голод на Україні, 1929–1933. – К., 1993; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003; *Martin T.* An Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, 2001; *Mesliu F., Vallin J.* Mortality et causes de décès en Ukraine au XXe siècle. – Paris, 2003; *Шановал Ю., Васильев В.* Командири великого голоду: поїздки В.Мологова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932–1933 рр. – К., 2001. Незавершена робота Тімоти Снайдера з польсько-українсько-радянських взаємин також дуже корисна. Див.: *A National Question Crosses a Systemic Border: The Polish-Soviet Context for Ukraine, 1926–1935* (доповідь, виголошена на конгресі Società Italiana per lo Studio della Storia Contemporanea, Bolzano-Bozen, settembre 2004.

⁹ Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931–1933 годах. – Алма-Ата, 1998; *Ohayon I.* Du Nomadisme au Socialisme. Sédentarisation, collectivisation et acculturation des Kazakhs en URSS (1928–1945). – PhD Dissertation, Institut National des Langues et Civilisations Orientales. – Paris, 2003; *Pianciola N.* Famine in the Steppe. The Collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen, 1928–1934 // Cahiers du monde russe. – 2004. – V. 1–2. – P. 137–192.

¹⁰ 1923 р., після створення СРСР, партія ухвалила систему заходів для сприяння розвитку «відсталіх» національностей, гарантуючи їм певні права. Коренізація – загальна назва цих заходів (див.: *Martin T.* Op. cit.).

¹¹ У Пайпса (*Pipes V.* The Unknown Lenin. – New Haven, 1996. – P. 76, 77) можна прочитати раніше засекречені чернетки тез Леніна з листопада 1919 р. про політику в Україні. Серед іншого він вимагав «найбільшої обережності щодо національних традицій, найсуворішого дотримання рівності української мови й культури», а також «обходитися з євреями та міськими мешканцями (що здебільшого не українці) ... зі сталевим прутом».

¹² У доповідній ОДПУ із зернового забезпечення (травень 1929 р.) вже згадуються селянські протести, спричинені вилученням хліба в селах, що не виконали плану. Як і в громадянську війну, режим використовував голод як зброя покрання й упокорення селян.

ляв під час колективізації (див.: *Werth N., Moullec G. Rapports secrets soviétiques.* – Paris, 1994. – Р. 112).

¹³ Як в українському, так і, особливо, казахському випадках складно подати точну цифру, адже багато біженців померло поблизу залізничних вокзалів, у дорозі, а комусь поталанило врятуватися в РРФСР, Закавказзі чи Китаї.

¹⁴ *Максудов С.* Указ. соч.; Голодомор 1932–1933 рр.; *Davies R.W., Wheatcroft S.G.* Years of Hunger; *Meslé F., Vallin J.* Mortality; *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л.* Демографическая история Российской Федерации, 1927–1959. – Москва, 1998; *Население России в XX веке.* – Т. 1. (1900–1939 гг.). – Москва, 2000.

¹⁵ Трагедія 1920–1922 рр. також почалася з голоду в різних районах навесні 1920 р. Див.: *Graziosi A.* State and Peasants in the Reports of the Political Police, 1918–1922 (тут я помилково цитую старі цифри смертності від цього голоду). *Id.* A New, Peculiar State. Explorations in Soviet History, 1917–1937. – Westport, 2000. – Р. 95–107; *Patenaude B.* The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. – Stanford, 2002.

¹⁶ Цит. за: *Івеницкий Н.* Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Голод 1932–1933 годов. – Москва, 1995. – С. 59.

¹⁷ Т. Мартін найліпше висвітлив витоки сталінського «національного тлумачення» (див.: *Martin T.* Op. cit.). Дж. Мейс також дійшов висновку, що липень 1932 р. справив вирішальний вплив на наступні події.

¹⁸ 5 серпня, наприклад, ОДПУ повідомило, що націонал-комуністи України «виконують накази II департаменту польського генерального штабу» // Трагедия советской деревни. – Т. 3 (1930–1933). – С. 420–422, 433.

¹⁹ Каганович не називає прізвища Петровського в листі до Сталіна, що його він, напевно, не відправив: «Щойно зібралися спеціально для обговорення проекту закону. У проекті об'єднано три розділи в дусі Ваших указівок. Проти третього розділу вчора заперечував ..., сьогодні його не було, він поїхав. Сумніви й навіть заперечення по 2-му та 3-му мали також ..., врешті зупинилися на цьому тексті в основному». Другий розділ передбачав смертну кару або 5–10 років примусової праці (при наявності пом'якшувальних обставин) за крадіжки колгоспної власності (зерна). Третій визначав 5–10 років примусових робіт тим, хто підбурював селян покинути колгоспи // Переписка Сталина и Кагановича. – Москва, 2001. – С. 134, 256.

²⁰ Пакт було підписано 25 липня 1932 р. Т. Снайдер (A National Question Crosses a Systemic Border) переконливо доводить – Сталін, розв'язавши проблему польської загрози, від літа 1932 р. міг вільно використовувати її примару аби приборати потенційних ворогів і зміцнити власні позиції.

²¹ Переписка Сталина и Кагановича. – С. 273, 274.

²² *Holquist P.* “Conduct merciless mass terror”. Decossackization in the Don, 1919 // *Cahiers du monde russe.* – 1997. – V. 1–2. – Р. 127–162.

²³ *Fitzpatrick S.* Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. – New York, 1994; *Безнин М.А., Димони Т.М.* Повинности российских колхозников в 1930–1960-е годы // *Отечественная история.* – 2002. – №2.

²⁴ Щодо листування, розкритого Хрущовим 1963 р., див.: *Писатель и вождь: переписка М.А.Шолохова с И.В.Сталиным.* – Москва, 1997.

²⁵ *Грациози А.* Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. – Москва, 1997; *Graziosi A.* Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales a travers les rapports du GPU d'Ukraine de février–mars 1930 // *Cahiers du monde russe.* – 1994. – V. 3; *Viola L.* Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York, 1996; *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД.* – Т. 1 (1930–1931 годы). – Москва, 2003.

²⁶ Сталін ніколи не хвилювався через «тріски, що летять при рубанні лісу» (улюблене висловлювання). Він вочевидь був найвидатнішим учнем «статистичної» школи репресій, яка знищила цілі верстви населення задля «розв'язання» справжніх або уявних проблем (див.: *Graziosi A., Khlevniuk O., Martin T.* Il grande terrore // *Storica.* – 2000. – V. 18. – Р. 7–62.

²⁷ Постанови політбюро: «Про сільськогосподарські заготовки в Білорусії» від 16 грудня 1932 р., протокол №126, с. 1 // РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 912. – Арк. 8, 42, 43; «Про викривлення національної політики ВКП(б) в Білорусії» // РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 917. – Арк. 7. Мені про них люб'язно нагадав Олег Хлевнюк.

²⁸ Трагедия советской деревни. – Т. 3 (1930–1933). – С. 603, 611.

²⁹ Трагедия советской деревни. – Т. 3 (1930–1933). – С. 635.

³⁰ Італійські та польські консулати в Києві доповідали про щоденні випадки смерті від голоду на вулицях і у внутрішніх дворах (десятки й сотні). Більшість жертв були селяни, які спромоглися якимось чином дістатися міста. Трупи хутко прибирали.

³¹ Див.: Голодомор 1932–1933 рр.

³² Після відвідин Дону, інструктор ВЦВК відзначав (17 травня 1933 р.) незначне зростання кількості колгоспників, що з'явилися на роботу. Він це пояснив їхнім бажанням одержати їжу, яку

місцеві адміністрації видавали за відпрацьовані трудодні. У більшості сіл, додав він, «таємна змова мовчання» була зламана: селяни, які ще декілька тижнів тому навіть відмовлялися розмовляти з адміністрацією, почали просити хліб, обіцяючи сумлінно працювати. Подібно, як і в 1921–1922 рр., голод зламав селянський хребет (Див.: *Werth N., Moule G. Rapports secrets.* – P. 155). 11 липня про це ж доповідав італійський дипломат, ґрунтуючись на висловлюваннях деяких німецьких сільськогосподарських спеціалістів, що поверталися з України та Кубані (Див.: *Graziosi A. Lettere da Khar'kov.* – P. 152 ff).

³³ Yearbook of the United Nations. – New York, 1948–1949. – P. 959; *Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe.* – Washington, 1944. – P. 82. Див.: *Pohl J.O. Stalin's Genocide against Repressed People // Journal of Genocide Research.* – 2000. – V. 2. – P. 267–293.

³⁴ Як писав Н.Валентинов (Вольський) у статті “*Tout est permis*” (Див.: *Le contrat social.* – 1966. – V. 10. – P. 19–28, 77–84), Сталін та Гітлер належали до невеликої групи європейських революціонерів ХХ ст., для яких “усе можливо”.

³⁵ С.Кульчицький аргументував передумови геноциду з іншого погляду, представляючи голод (як на загальнонарадянському, так і на українському рівнях) як ідеологічно зумовлений геноцид, наслідок рішень 1929 р. Той факт, що за сталінською революцією згори, яка й спровокувала кризу 1931–1932 рр. стояли комуністичні ідеали (примітивно представлені), важко заперечити. Так само важко заперечити, що Сталін легковажив наслідками подібних політичних установок. 1927 р. він казав Троцькому, що відмова від непу на користь прискороної індустріалізації та колективізації спричинить кризу у відносинах із селянами та голод (слово, яке він дійсно вжив). Але я вважаю, що Сталін, навіть знаючи, що наступ 1929 р. спричинить кризу, не передбачив її серйозності. Він фактично вірив, що переміг у битві із селом.

³⁶ У листі до автора О.Хлевнюк справедливо відзначає, що багато політичних установок Сталіна мали «геноцидні» риси: «Незважаючи на те, яка проблема поставала в країні, вона вирішувалася через застосування насильства, спрямованого на певні й чітко визначені соціокультурні або національні групи населення». Ставлення до цих груп варіювалося від превентивних заходів до їхньої ліквідації, і вибір залежав від внутрішньої та міжнародної ситуації, а також від власних переконань диктатора. У різні періоди це були козаки, селяни, стара та національна інтелігенція, релігійні діячі, «ворожі нації» (від поляків і німців до євреїв і чеченців). Голодомор слід розглядати саме на такому тлі.

³⁷ Хтось може стверджувати, що расово та/або ідеологічно вмотивований геноцид, який ґрунтується на переконанні, що майбутнє нації, чи «раси», потребує знищення іншого народу, є «раціональним». Рішення про знищення випливає з його логічного обґрунтування. Утім, я вважаю, що важливу роль має характер «раціональності». Раціональність Сталіна була досить витонченою, вона передбачала чисту теорію націо- та державотворення.

³⁸ *Graziosi A. The Great Famine of 1932–1933: Consequences and Implications.* Готується до друку в “*Harvard Ukrainian Studies*”.

³⁹ Я не стверджую, що саме це було причиною краху СРСР. Однак неспокутане минуле безумовно ускладнило існування системи, що повільно задихалася в економічних, демографічних і національних суперечностях і нарешті померла при спробі її реформувати.

⁴⁰ *Burckhardt J. Meditazioni sulla storia universale (Force and Freedom: Reflections on History).* – Firenze, 1985. – P. 35 ss.

In the essay I try to sketch the outline of a new interpretation of the 1931–1933 Soviet famines, and of the Ukrainian Holodomor. Such interpretation, built upon the many, outstanding studies published in recent years, takes into account both the general, and complex, Soviet picture, and the undeniable relevance of the national, Ukrainian question. My hope is not only to push forward the interpretation of the “Great famine”, but also to stimulate a debate that will contribute to the breaking of the wall today separating Ukrainian, Russian and Western students of the Soviet famines and of the even taller and stronger wall isolating these students from their colleagues studying the European XX century, a century that without those famines it is simply impossible to fully understand. At the end of the essay I address the question of whether and in which sense, the Ukrainian Holodomor belongs into the “genocide” category. I answer it positively, remarking however its differences from the Jewish Holocaust and noting that the famine was not a “planned” genocide conceived in “Moscow” by Russians who were then also suffering from hunger, albeit less dramatically. Rather, Stalin and the communist party leaders decided to profit of a famine caused by their own blunders, but which they did not want or expect, to teach a lesson to peasants in general and Ukraine in particular. Such decision, taken in the fall of 1932, explains why the famine grew into a Holodomor and insofar as this was the consequence of human conscious policies, it allows us to use the term genocide.